

Роль міжсімейних соціальних зв'язків при розподілі сільськогосподарської продукції в сільських домогосподарствах

Грошові надходження у вигляді заробітної плати та пенсій у 2010 році становили відповідно 32 і 24,7% в сукупних ресурсах сільського домогосподарства. Отже, підтримання відповідного рівня життя залежить в основному від економічної активності дорослих членів, що стимулює їх залучення у сферу неформальних відносин як складової неформальної сімейної економіки. Нині домогосподарство можна розглядати не стільки як споживчу, а в основному як виробничу одиницю, що функціонує за законами сімейної економіки, для якого характерна: спрямованість на підтримку життєдіяльності сім'ї, з використанням при цьому всіх доступних ресурсів, які роблять її незалежною від нестабільного зовнішнього економічного середовища, допомагають зберегти матеріальний і соціальний статус.

Значне місце в ній займають сімейна економіка, основними рисами якої є бажання забезпечити будь-яку зайнятість, а не максимізувати середній прибуток; трудомісткі роботи на нерегульованих ринках із високим ступенем ризику; сімейна, а не наймана праця; взаємна підтримка і кредитування.

Економічні проблеми становлення та розвитку сільських домогосподарств у системі аграрних відносин досліджували В.К. Горкавий, П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук, О.М. Шпичак та ін. Потенціал і перспективи виробництва сільськогосподарської продукції в сільських домогосподарствах розкриті в працях В.С. Дієсперова, В.К. Збарського.

Мета статті – визначити роль та місце неформальних зв'язків між сільськими й міськими домогосподарствами при виробництві та розподілі продуктів харчування, одержаних у сільських домогосподарствах.

Внаслідок припинення функціонування більшості сільськогосподарських підприємств, низького рівня заробітної плати роль сільського домогосподарства як виробничої одиниці значно зростає. Але продукти такої діяльності не завжди спрямовуються на реалізацію чи на споживання членами сільської родини. Найчастіше вони не набувають форми товару, а вступають у світ обміну в статусі дару, утворюючи іншу реальність – так звану “економіку” дару. В ній принципу товарного обігу "товар–гроші–товар" протипоставлена ідея пролонгованої зворотності та взаємності дарів.

Продаж товару можливий як одноразова угода незнайомих партнерів, але обмін дарами передбачає стабільність контактів. Товарний обмін – це втілення абстрактності відносин, їх універсальності, тоді як обмін дарами – це завжди конкретні відносини, які передбачають стійкість їх реалізації.

Значення соціальних зв'язків, а саме допомога продуктами харчування в українському селі, не потребує ретельного теоретичного обґрунтування. Цей факт досить повно і всебічно описаний у науковій літературі з історії та антропології українського селянства. «Сусідська допомога односельцям, які опинилися в скрутному становищі, що займала почесне місце в суспільному житті села, регулювалася цілою системою норм поведінки. Частково така допомога проходила через інститут громади»¹. Як показують результати вибіркового обстеження домогосподарств, у 2010 році майже 61,5% опитаних використовували в споживанні продукти харчування, які надійшли від родичів, у 2009 році відсоток опитаних домо-

¹ Барсукова С.Ю. Сетевая взаимопомощь российских домохозяйств: теория и практика экономики дара / С.Ю. Барсукова // Мир России. – 2003. – № 2. – С. 81-122.

господарств був дещо більшим і становив 65,2%.

Результати опитування продемонстрували широкі масштаби залучення сільських сімей у неформальну мережу. Тільки 18% родин не давали в борг та не позичали гроші, 5% не обмінювалися послугами, 4,5% не просили допомоги в повсякденних домашніх справах і практично не було жодної сім'ї, яка не вдавалася б до підтримки при роботі на особистому подвір'ї та обговоренні важливих питань. Не існує сімей тільки донорів або тільки одержувачів допомоги. Особливість життя на селі така, що кожна сім'я в тій чи іншій ситуації стає донором або реципієнтом послуги.

Сільське домогосподарство часто забезпечує потреби не лише однієї сім'ї. Вирощена продукція спрямовується на споживання найближчих та далеких родичів, інколи передається друзям і сусідам, особливо в період прояву деструктивних явищ в економіці країни. Всі ці потоки "курсують" не тільки сільськими дворами, досить значна частка припадає на обміни між сільськими й міськими жителями. Так, частка допомоги, одержаної від родичів та інших осіб, продовольчими товарами в структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств становила у 2000 році – 3,9%, 2007 – 1,4, 2010-му – 1,6%. Подібна картина спостерігається і в міських домогосподарствах.

При цьому необхідно виділити:

прямі обміни, коли сільські сім'ї, допомагаючи в певних справах, обумовлюють між собою певний еквівалент обміну одного продукту на інший (чи на такий же, але який буде наданий у пізніший термін, або на послугу і встановлюються терміни завершення обміну);

непрямі обміни, які розтягнуті в часі, коли такі договори "не укладаються", але сторони з упевненістю знають, що в майбутньому буде надана та чи інша допомога. У даному випадку не фіксується ні еквівалент, ні термін повернення. Необхідно відзначити, що як у першому, так і в другому випадку міжсемеїні обміни стають можливими завдяки взаємній довірі сторін, які вступають у ті чи інші відносини.

Як показують результати опитування сільських та міських домогосподарств, із 99 сукупних контрагентів сільських респондентів тільки 10 контрагентів "віддають" стільки ж разів, скільки самі прийняли дари і тільки один контрагент "віддає" на ту ж суму. Та ж ситуація й у місті: із 70 контрагентів міських респондентів лише три витримали відповідність кількості дарів і "віддавали", й майже всі не зуміли витримати їх точну вартісну відповідність.

Найбільша питома вага припадає на обміни між батьками, дітьми та внуками. Здебільшого до половини вирощеної батьками продукції йде на потреби дітей, якщо в них немає свого господарства. У більшості випадків батьки молодого подружжя стараються спеціалізувати своє постачання. Нерідко молодь виступає як посередники, передаючи частину одержаного від батьків іншим родичам. Як показують результати вибіркового обстеження, частка допомоги від родичів й інших осіб продовольчими товарами в структурі сукупних ресурсів у 2010 році в молодих сім'ях становила 3,1%.

Практика регулярного забезпечення міських родичів продуктами, крім дотримання родинного етикету, містить деякою мірою прихований зміст. Таким чином "оплачуються" минулі та майбутні звертання за різноманітними послугами – і на основі цього люди заручаються правом залишати на проживання своїх дітей, які поступили на навчання чи на роботу, розраховуючи на те, що родичі можуть реалізувати товар на ринку, а у випадку необхідності позичать потрібну суму грошей¹.

Враховуючи важливість для сільської родини можливості самозабезпечення продуктами харчування з власного господарства, розширення його розмірів при використанні ручних засобів виробництва, останнім часом збільшилася чисельність осіб, що залучаються для роботи в особистих господарствах селян. Як видно з результатів опитування, тільки 36% сімей зазначили, що вони справляються силами членів сім'ї, решта ж серед осіб, що допомагають у цій ситуації,

¹ Виноградский В.Г. Вне системы: крестьянское семейное хозяйство [Електронний ресурс] / В.Г. Виноградский. – Режим доступу: <http://www.nir.ru>.

називали дітей – 34%, родичів – 17, сусідів і друзів – 12%. Значна кількість із названих осіб – 17,4% проживали в місті, 30% – у тому ж селі. В цьому випадку простежується традиційний обмін продуктами і промисловими товарами між міськими та сільськими домогосподарствами. За відповідями респондентів практично до кожної п'ятої сільської сім'ї навесні та восени приїжджають родичі з міст для проведення трудомістких сезонних сільськогосподарських робіт: підготовка ґрунту до посіву, посадка та збирання овочів, закладання врожаю на зиму. Як правило, міські родичі забирають частину врожаю, привозячи натомість ліки, одяг, взуття.

Досить специфічним явищем, що характеризує сільське співтовариство, є надання безкоштовної допомоги продуктами харчування сільським домогосподарствам із низьким рівнем доходів іншими членами сільської громади. Саме у взаємодопомозі між сільськими домогосподарствами проявляється сила і міць сільської громади¹. Як показують результати вибіркового статистичного обстеження, найбільша частка в структурі сукупних ресурсів допомоги від родичів та інших осіб продовольчими товарами в сільських і міських домогосподарствах із низьким рівнем загальних доходів, і яка становить відповідно 3,8 і 5,1%. Як правило, члени такого домогосподарства в силу свого похилого віку, стану здоров'я або відсутності чоловіків у родині, не мають можливості розширювати виробництво. Більшою мірою, ніж у попередній групі, ці домогосподарства включені в традиційну для села мережу неформальної спорідненої та дружньої підтримки. Таким чином, ця група сільських сімей, зберігши багатовікові норми общинності й поведінки традиційної сім'ї, виживає нині багато в чому саме завдяки цій соціальній силі.

Гарантія стійкості забезпечує також об'єднання зусиль і засобів виробництва домогосподарств у виконанні тієї чи іншої операції, пов'язаної з їх сімейними господарствами, чи почергова праця в господарстві кожної родини. Мова може йти про па-

йову участь у придбанні засобів праці, про залучення рідних і знайомих для проведення сільськогосподарських робіт².

Міжсімейна мережа не розрахована на одноразове використання. Численні неформальні звертання людей один до одного взамін без особистої схеми "купив-продав" забезпечують стабільність відносин і контактів, які недоступні нестабільному за своєю природою вільному ринку. Раціоналізація неформальних зв'язків дає змогу здійснювати обмін продуктами й купленими товарами, позику грошей, догляд за дітьми, кооперацію у веденні господарства (на умовах безоплатності, при невизначеності зустрічних послуг).

За результатами опитування переважна чисельність респондентів (74%) хочуть зберегти існуючу мережу неформальних зв'язків, а 24% – розширити її. Особливо актуально це для недавніх вихідців із міста, 38% з яких хотіли б розширити подібні зв'язки. Важливою характеристикою "міжсімейної мережі" є відсутність прагнення до точно підрахованої економічної еквівалентності обмінів. Але поряд із тим соціально-культурна система спілкування в родині певною мірою підпорядкована механізмам відшкодування. Досить важливим є фактор ризику, який актуальний у кризовому суспільстві. Сільська родина старається управляти своїми ризиками, вимушена "розкидати" свою мережу якомога ширше, заручившись підтримкою багатьох людей в умовах непередбачених обставин. Таким чином формується відповідний механізм взаємного страхування на випадок невиконання окремими учасниками своїх неформальних обов'язків у системі міжсімейних відносин. Саме наявність потужної "міжсімейної" мережі дає змогу функціонувати сільським домогосподарствам у тих регіонах країни, де припинили діяльність сільськогосподарські підприємства.

Моральний принцип і повага до «добрих» сусідів є основою дієвості таких відносин. Т. Шанін, відновлюючи історію селянських повстань під час революції 1905-1907 років,

¹ Свиноус І.В. Економічна поведінка особистих селянських господарств у перехідній економіці / І.В. Свиноус // Вісн. Технологічного ун-ту Поділля. – 2003. – №1. – С.179.

² Шпичак О.М. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність / О.М. Шпичак, І.В. Свиноус. – К.: ІАЕ, 2008. – С. 120.

так пояснює причини внутрішньосільського єднання: «Інтереси багатіїв і бідних у кожного на селі досить сильно різняться, але спільність долі чи конфлікту при зустрічі лицем до лица, з силами природи, держави, поміщиками і навіть із ринком забезпечуються сильними причинами для кооперації та взаємної підтримки. Досвід віків навчив селян тому, що така єдність необхідна для виживання більшості з них»¹.

Розрахунок на найбільший ефект лежить в основі міжсільської кооперації. З'явилася нова модель "два будинки (дві сім'ї) – одне господарство". Деякою мірою це можна назвати поверненням до патріархального господарства, але поділеному на окремі сільські родини. На членів сім'ї пенсійного і передпенсійного віку покладаються обов'язки по догляду за дітьми й підтриманню домашнього вогнища, а молоде та середнє покоління беруть на себе основну роботу по господарству. Інший тип – родина (батьки й діти, брати і сестри) – розподіляють між собою обов'язки по веденню загального господарства: на обійсті однієї сім'ї утримується сільськогосподарська худоба та птиця, а інша – відповідає за забезпечення кормами, виконує частину робіт і т.п. Продукція ділиться пополам, чи залежно від чисельності їдців.

Сільській родині інколи «вигідніше» віддати надлишок своєї продукції сусідам, безкоштовно надати допомогу в ремонті чи будівництві будинку, безвідсотково дати в борг знайомим гроші, точно знаючи, що її витрати з лихвою окупляться, коли така потреба в подібних послугах виникне у неї самої. Якщо ж таких послуг не буде, сім'я втратить внутрішньосільську підтримку й

залишиться один на один зі своїми проблемами. «До тих пір, доки основна маса нашого селянського населення перебуває в такому стані, коли мова йде не про заощадження, а про можливість добути хліб насущний, у такому стані тільки общинне господарство може захистити селянина від убогості й бездомності, або в самій убогості – віддалити небезпеку голодної смерті»². Наразі це характерно й для нашої сучасності.

Підсумовуючи вищесказане можна зробити висновки, що в умовах соціально-економічних змін у суспільному житті країни сільські домогосподарства, спираючись виключно на свої обмежені ресурси матеріального, людського та соціального капіталу, змогли забезпечити певний рівень життя членам сільської родини.

Обміни домогосподарств допомагають виживати населенню країни у складних соціально-економічних умовах. Ці обміни мають неринковий характер, тобто люди не торгують один з одним, а обмінюються дарунками. При цьому важливо враховувати, що кожна людина (сім'я), обмінюючись дарами з іншими людьми (сім'ями), очікує зустрічної допомоги. Вона може бути одержана в будь-який час, оскільки дата відповідного дару майже завжди довільна.

Взаємодія між домогосподарствами не є інструментом максимізації прибутку їх учасників. Найімовірніше це механізм вирівнювання життєвих можливостей учасників мережі, система різнопланової й оперативної взаємодопомоги. Навіть при об'єднанні в мережу сукупний опір бідних домогосподарств зовнішньому середовищу підвищується в результаті більш гнучкого використання сукупних ресурсів.

¹ Розглянуто роль міжсільських соціальних зв'язків при розподілі сільськогосподарської продукції, яка вироблена в сільських домогосподарствах. Особлива увага приділяється дослідженню еквівалентності обмінів між сільськими і міськими домогосподарствами.

² Рассмотрена роль межселемьных социальных связей при распределении сельскохозяйственной продукции, производимой в сельских домохозяйствах. Особое внимание уделяется исследованию эквивалентности обмена между сельскими и городскими домохозяйствами.

³ The role of interfamilial social ties in the distribution of agricultural products that are produced in rural households. Particular attention is paid to research equivalence exchanges between rural and urban households.

* * *

¹ Шанин Т. Неформальная экономика / Т. Шанин // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 115.

² Фадеева О. Типология семейных стратегий // Рефлексивное крестьяноведение: Десятилетие исследования сельской России / под ред. Т. Шанина, А. Никулина, В. Данилова. – М.: ВШСЭН, РОС-СПЭН, 2002. – С. 220.